

А. КОВАЛІВСЬКИЙ  
(Харків)

### ЧАЙКИ Й „ЧАЙКІСТИ“ НА СЕРЕДНЬОМУ ДУНАЇ.

Од XV-го геть аж у самий XIX вік широка смуга земель од Адріатицького моря через Угорщину, Україну до Киргизьких степів була за терен боротьби культур південно-східньої, „арабської“, з одного боку, — західньо- та східньо-європейської з другого. Окремі землі цієї смуги під цей час багато в чому одна на одну скидалися: вільні спустошені простори, дикі поля, пушта (pusta), скотарська й ловецька войовнича „покозачена“ людність, що горнулася чи до того чи до другого берега й нападала на протилежний бік. Надто, при всіх різницях обставин та відмінах, цікаво буває сконстатувати подібність та взаємні впливи і в деталях різних кінців цієї смуги.

Кажучи далі про один епізод у цих взаєминах, а саме про чайки на середньому Дунаї, в Австрії та Угорщині, я користуватимусь фактичним матеріалом з статті Ернста Невекловського „Tscheiken und Nassarn“, надрукованої у „Wiener Zeitschrift für Volkskunde“ 1926 ч. I—II, де є чималий науковий апарат, для нас сливе не приступний<sup>1)</sup>. Ernst Neweklowsky з міста Лінца у Горішній Австрії, здається, німець, — принаймні ніяких слов'янських, а тим більш українських, порівнянь та паралелей він не подає. Тим цікавіший фактичний матеріал, що він подає.

<sup>1)</sup> Ось головні праці, що в його згадані:

Anger. „Geschichte der K. K. Armee“. Wien 1886 (т. I, стор. 480).

Mitterwieser. „Frühere Schifffahrt“ (журн. Braunauer Heimatkunde“, 18 Heft. 1923. Braunau ч. I, стор. 28).

Brinner. „Geschichte des k. k. Pionier-Regiments“. Wien 1878 (стор. 10).

Ebner. „Flösserei und Schifffahrt auf Binnengewässern“. Holder, Wien und Leipzig 1912 (стор. 93).

Angeli. „Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen“. Wien 1876 Verl. des k. k. Generalstabes. (Т. II, стор. 85).

Reformierte Ordnung des Salzwesens zu Gmunden und Hallstatt“. Стародрук: Wien 1563 (Fin.-Arch. (стор. 101 і дальші).

Müller. „Die militärischen Wassertransporte in Kurbayern“ в творі „Darstellungen aus der bayrischen Kriegs- und Heeresgeschichte“, зошит 4.

Mollinay. „46 Jahre im öst.-ung. Heere“. Zürich 1905 (стор. 3) й інші.

У XVI в. Угорщина стає за терен для завзятої боротьби між Туреччиною з одного боку та Священною Римогерманською Імперією, чи вужче Австрійським ерцгерцогством, — з другого. Р. 1521 султан Сулейман Законодавець захопив Білгород, 1526 здобув Будапешт, а в жовтні р. 1529 обложив Відень. Підчас цієї облоги сухопутне військо султанове підтримувала річана флотилія, що піднялася вгору Дунаєм й напала на придунайську частину міста, надто на т. зв. Соляну башту (Salzturm). Отже, для австрійського війська виявилася так само нагальна потреба створити на турецький зразок таку саму флотилію з річаних човнів, що їх почали звати чайками, в німецькій транскрипції: Tscheiken, Tschuken, Tscheiggen, Schaiken, Czaiken. З цих назв Невекловський раз-у-раз вживає Tscheiken. У великому Майєрівському словникові (шосте видання р. 1909. Т. XIX, стор. 763) я знайшов написання: Tschaken (csaiken). Для 1593 року засвідчено й форму „Schaykas“ (мн.). Це останнє написання показує, що наголос припадав на *a*. Навпаки, розділове *tréma* могло повстати хіба підо впливом поширеної тут пізнішими часами французької мови де за часів Євгена Савойського писали „les schalques“ і тоді, щоб не вимовляти хибно „e“, почали писати „r“. Будь-що-будь, безперечно, що назва ця тотожня з ім'ям запорозької чайки. Е. Невекловський, нічого не знаючи про наші чайки, не вагаючися виводить цю назву од турецького слова *qajuc*, що визначає човен. При цьому на жадне джерело він не покликається. Цікаво, що й акад. Д. Яворницький у своїй „Історії запорожскихъ козаковъ“ т. I стор. 454 так само зазначає, що „запорожцы отправлялись въ путь... въ большихъ лодкахъ, называвшихся у нихъ чайками (отъ татарскаго слова „каик“ = „чаик“, т. е. круглая лодка) или дубами“. Звідки таке тлумачення, так само не вказано. Коли форма „чаик“ (властиво „чайк“) і існувала в татарській мові, то вона могла повстати й обратним шляхом, як запозичення з української мови (може не без своєї етимологізації од „чай“ — річка)<sup>1)</sup>. Знов-же чимало важить і те, що в українській мові є запозичення в мало що незміненій формі тур. слова „кайик“ — каюк, і слово це поширене в Криму й на Кубані. У словникові Б. Грінченка *sub voce* сказано: Каюк, — ка, м. Родъ лодки; въ различныхъ мѣстахъ различной величины и устройства: на Днѣстрѣ и Днѣстровскомъ лиманѣ до трехъ сажень длины, сдѣланная изъ досокъ, рыболовная лодка (А. Браунеръ „Замѣтки о рыболовствѣ на р. Днѣстрѣ etc.“); въ Полт. г. — килевая лодка изъ цельной колоды, поднимающая груза до 30 пуд. (В. Василенко. „Этнограф. мат. собр. въ Полтавск. губ.“); въ Харьк. у. — небольшая рыболовная лодка для одного человекѣа. Въ думѣ „Про Кішку Самійла „каюкі имѣются у Запорожцевъ: когда Самійло Кішка подѣхаль къ о. Тендеру на турецкой галерѣ,— тоді козаки у каюки ска-

<sup>1)</sup> Тур. дієслівний пень „чай“ визначає: коливатися, хибатися, полоскатися. — *Ред.*

кали, тую галеру за мальовані облявки брали та на пристань стягали“. (Ант. Драг. „Ист. пѣсни мал. нар.“ I 218). „В останньому разі каюкам надається однакова роля з чайками (напад на галеру). Як-не-як, за наших часів од Дністра до Кавказу каюк це невеличкий, порівнюючи, човник переважно для однієї людини<sup>1)</sup>). Слово чайка для човна досі не збереглося. Його турецьке походження на Україні для мене поки-що сумнівне.

Що-до австрійських чайок, то, гадаю, що не ми запозичили це слово з Австрії, а навпаки. Що-правда, здається, в нас немає свідчень про чайки на Україні за таких ранніх часів, як перша половина XVI в. Що з України слово це дісталось через Польщу, на це показує м. и. і написання *csaiken* (*csaiken* — угорське написання). Та й запозичення, якщо таке було, могло відбутися тільки в слов'янських землях під впливом етимології назви птаха чайки.

Але ми маємо й більші доводи. Е. Невеклєвський свідчить, що ці самі чайки звалися ще *Nassadistenschiffe* і, здається, у змінений вже формі *Nassauerschiffe* й *Nassarn*. Ця назва приводить нас, здається, знову на Україну і саме у ще давніші часи. Запорізькі чайки свого часу відновлювали були собою тії „ладьї“, що їх Олег ставив на колеса перед Царгородом. Отже й давня назва „насади“ певно зберегалася на Україні аж до XVI в., а звідси поширилася на захід. Отож, літописи раз-у-раз кажуть про рух Дніпром на насадах. Але слово це поширене було й значно далі й засвідчене досить пізно. Так Довмонт Псковський р. 1265 їде „в п'яти насадах“ (1-й Псковський літ.). У 4-му Новг. літ. р. 1215 сказано: „спрятавшєся в ладьї в насадъ владыка и княгини... поѣдоша внизъ“. У звязку з тим-же псковським Довмонтом в „Сказ. о Довм. Псковск.“ (Н. Серебрянський, „Древнерусскія княжескія житія. М. 1915) сказано й про німців, що вони „накладше трупія мертвых своих многи насады и побѣгоша в землю свою“. Врешті, й за „Сл. о полку Ігоревім“ насади вживали саме для воєнного походу. Ярославна в своєму плачі каже до Дніпра: „ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави насади (ви-правили дослідники з „носади“) до плѣку Кобякова“. Як гадає Барсов, у своїх коментарях до „Сл. о полку Ігор.“ (т. I, 290) насади являють собою судна з плескатим дном, човни, що в основі їх корчі, пообшивані тесом. Тоді вони й конструкцією наближаються до чайок<sup>2)</sup>. Про однаковість конструкції передтатарських лад'їв та чайок каже й акад. Хв. Вовк („Укр. нар. въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, стор. 32). Отже, коли австрійці підчас важкої боротьби з турками на Дунаї позичали бойові човни в народу, що був досвідченіший у цій боротьбі на річках, вони переймали й назви, що

<sup>1)</sup> В Царгороді кайюками зуться навіть величезні барки, щоб перевозити коней, ослів, цілі юрби базарного люду („базар кайюгы“, „долмуш кайюгы“). — *Ред.*

<sup>2)</sup> Ці дані про насади наведено за акад. Вол. Перетцом „Слово о полку Ігоревім“. Збірник Істор.-Філ. Відділу Укр. Акад. Н., № 33. У Києві 1926, стор. 309.

їх, тоді, очевидно було двоє: давніша „насади“ й новіша „чайки“. Можливо, що чайка був тільки образний, фігуральний вислів порівняння з птахом чайкою. Згодом цей епітет витиснув давню назву. Сталося це і в Австрії, де за цими човнами таки залишилася назва *Tscheike*.

Що-до розмірів та конструкції австрійських чайок, то, як каже Е. Невекловський, про давніші часи даних за це немає. В пізніші часи „ціла“ чайка мала 28 гребок і 2 корабельні гаки. „Половинна“ чайка мала всього цього половинну кількість. Були на них і гармати. Отож, р. 1742 згадуються на баварських чайках по 4 та 7 гармат. Р. 1788, вже на південно-угорським військовим кордоні флотилія чайок мала такий склад: 1 „подвійна“ чайка мала 8 гармат, 8 „цілих“ чайок по 6 гармат кожна, 11 „півчайок“ з 4-ма гарм., і, нарешті, 12 патрульних чайок без гармат. У 30-х роках ХІХ в. чайкістський батальйон складався з 30 галероподібних, некритих чардаком кораблів, що поділялися на „цілі“, „половинні“, „чверть-чайки“ й „патрульні човни“. На чайках першого роду була 18-ти хунтова гармата спереду, 10-ти хунтова гавбиця ззаду й по три однохунтових з обох облявків <sup>1)</sup>. Посувалися вони гребками, у виключних випадках вітрилом. На „цілій“ чайці було 40 гребок по два громадільники на кожному гребку.

Маневри флотилії в цей час відбувалися так, що чайки спершу наближувалися з віддалення в простій чи подвійній колоні, далі ставали лавою або кутом і так посувалися взад і вперед. Коли це треба розуміти так, що вони посувалися назад не повертаючися, с.-то мали і спереду, як і ззаду, кермо, тоді вони й цим були подібні до наших чайок. Проводилися так само пробні напади на ворожі кораблі, або на якесь місце на березі, причому частина екіпажу виходила на берег. „Командант“ керував флотилією з маленького рухливого човна. Щоб передавати слова команди, користувалися рупором.

Будували ці чайки в лісовій базі тодішнього Австрійського Еригерцогства, в Зальцбурзі, в лісах Зальцкамергуту, й спускали річкою Травн на Дунай. Коли-ж р. 1532 завід. над Арсеналами Єронімо де Зара заявив, що на те, щоб зробити туркам хоч який-небудь опір, необхідно що-найменше сто насадив, р. 1535 з імператорського <sup>2)</sup> наказу соляне управління в Гмундені (на Травиському озері) збудувало 28 таких човнів. Їх поставлено на воду нижче Ламбаха на р. Травн. У цих місцевостях корабельне будівництво було розвинене вже здавна. Надто будували тут човни для транспорту соли, то-що. Потреба в лісі на транспортіві човни та чайки в той час так зросла, що від р. 1563 на цю справу було відведено на зівсіди цілу низку лісів побіля Шарнштайна на р. Альмі (правий доплив Травни). Після збудування, чайки, як і човни для приставки соли, військові транспортіві човни та човни для наведення мостів, спускали вниз Ду-

<sup>1)</sup> Тут хунти визначають, мабуть, вагу гарматних куль.

<sup>2)</sup> Видно самого Карла V, не Фердинанда австрійського.

наєм. У віденському арсеналі чайки остаточно устатковували та озброювали для походу.

Сфера їхньої бойової діяльності спершу не йшла далеко, бо самий турецький кордон, чи правдивіш фронт, лежав тут-таки недалеко Відня. Будапешт тоді ще звався „підпорою ісламу“. Всі чайки становили особливий чайкістський батальйон, що посувався разом з загальним пересуванням наперед військової лінії. Спершу він розташовувався в Грані, Коморні та Раабі, — це вже між Пресбургом (Пожонь) та Будапештом. Тут, біля фронту, чайки були під спеціальною військовою командою, тимчасом, як чайками, котрі стояли в арсеналах Відня та Пресбургу, завідувало почасти Найвище Корабельне Управління (у Відні), почасти Майстер Корабельних Мостів (у Пресбурзі).

Одколи Ян Собеський з своїм польсько-українським військом року 1683 (12 вересня) відбив турків од Відня, австрійське військо швидко почало посуватися наперед. Р. 1686 взято Офен (Будапешт). Бій під Могачем р. 1687 остаточно закріпив за Австрією Угорщину. Чайки, звичайно, брали участь і в великому поході Євгена принца Савойського проти турків. Отож, у „Journal de la marche en Bosnie“ (1697) зазначено: „L'infanterie a passé la Save dans les schaiques et schanacles“. І справді, р. 1763 чайкісти переселяються вже на південно-угорський кордон. Так остаточно визволено від турків цю країну, і в роках 1750—53 тут, в Токайщині, в Будапешті, вже блукав, шукаючи науки, Г. Сковорода.

Але цікаво, що ще перед тим чайки брали участь у війні, вже не проти турків, а на горішньому Дунаї, у так званій війні за австрійську спадщину (1741—44). Отож, р. 1741 Дунай біля Відня було перегороджено 23-ма чайками проти французів та баварців, що сунули вздовж річки згори. Згадується також, що р. 1742 у вересні в цій війні брали участь три австрійські чайці, котрі мали по 3 гармати. Цікаво, що баварці й собі вжили того-ж заходу, бо й про них відомо, що в травні того-таки р. 1742 вони мали дві чайці по 4 та 7 штук гармат на кожній.

Нарешті, як сказано, в наслідок переходу Угорщини до Австрії, р. 1763 чайкістів розташовано далеко на півдні, в південно-західньому куті комітету Бач (Bács), куті між Дунаєм та Дравою. Це була особлива „показачена“ місцевість, — „австро-угорський військовий кордон, ота своєрідно організована салдатська країна, що в окремих частинах проіснувала протягом трьох з половиною віків і в часи свого найбільшого поширення охоплювала південний край держави від Далмації до Буковини“ (Е. Невекловський). Чайкістський батальйон за тих часів складався з трьох полків. Кожен „звичайний чоловік“ („Gemeine Mann“), ми були-б сказали рядовий козак, одержував плец та матеріял для збудування собі хати, до того 12 „ярм“ (Joch) пахоти й 4 „ярма“ луків. Цим господарством він та його ро-

дина повинні були себе утримувати. Ця заселена округа чайкістів займала землі навкруги свого центрального міста Титель (на Дунаї, трохи вище гирла Драви) й поділялася організаційно й територіально на три полки. У полку був свій полковник (Hauptmann), що з нього був військовий командир „міліції“ і zarazом керівник управління громади. Над трьома полками стояв майор, що так само, окрім військового командування „бригадою“, керував і всенькою чайкістською округою. Він підлягав найвищому командуванню в Петервардаїні. Р. 1788 за бригадира чайкістів був генерал фон-Магдебург. Про склад в цьому році чайкістської флотилії та її озброєння сказано вище.

Нагадаймо, що близько того часу, а саме року 1785, добралися до цих місць і недобитки запорожців, що розмістилися на другому від чайкістів боці Дунаю, в Банаті, кутку між Дунаєм та Тисою. Не довго вони тут пробули. За якихось 10 років знову кудись по-мандрували.

Що-ж до чайкістського батальйону, то він існував до середини XIX віку, коли його було розпущено, ще перед тим, як скасовано самий „військовий кордон“.

Ще й досі, каже Невекловський, на долішньому (?) Дунаї дерев'яні гребкові човни зуться „Tscheiken“, а на долішній Драві ще в XX в. були судна, що так само звалися Tscheiken або й Scheiken. Розмір їхній був 13,5 метрів завдовжки, 6,5 м. завширшки й 1 м. заввишки. Ними возили вовняний крам, дерево на паливо, дахові гонти, а так само садовину. У Марбурзі можна було їх бачити дуже багато.

---